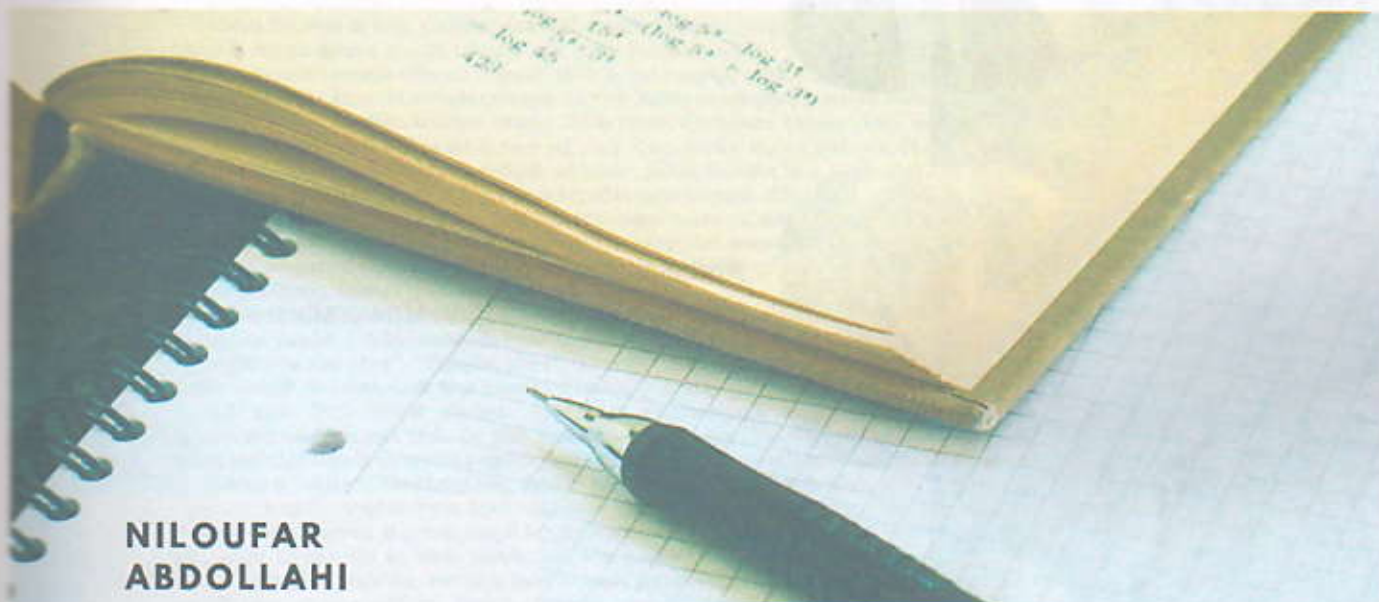

WELCOME MESSAGE OF CONFERENCE CHAIR

**NILOUFAR
ABDOLLAHI**

CEO
Turkish Bilimvi
International
Organizing Company

It is a great pleasure and an honor to extend to you a warm invitation to attend the International Conference on Science, to be held in 1st of April, 2018 Baku, Azerbaijan Republic in Baku Golden Coast Hotel. The 2018 Conference, benefiting a powerful scientific board including faculty members from more than ten international universities, is organized by the BilimEvi managing and Organizing Ltd with the cooperation of Azerbaijan National academy of Science.

The theme of the 2018 Conference 'Signaling Pathways in Developing, Organizing, and controlling different aspects of scientific studies' will underpin the need for collaboration and cooperation of individuals from a wide range of professional backgrounds.

Baku is an exceptional location for the Congress. It is renowned as one of the world's most outstanding convention city, providing a unique and spectacular setting.

The social program highlighting its east cuisine, unique culture and arts, combined with the breathtaking natural beauty and pre- and post congress meetings will underscore the role of Baku as one of the world's most popular tourist destinations.

The 2018 Conference will provide a wonderful forum for you to refresh your knowledge base and explore the innovations in different branches of science. The Conference will strive to offer plenty of networking opportunities, providing you with the opportunity to meet and interact with the leading scientists and researchers, friends and colleagues as well as sponsors and exhibitors.

We hope you will join us for a symphony of outstanding science, and take a little extra time to enjoy the spectacular and unique beauty of this region.

Muradov Allahyar Niyaz oğlu
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu
Elmi işlər üzrə direktor müavini

Abdullah Turkmen (Ph.D.)
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

Kamal Shayegh (Ph.D.)
Bilim Evi Academic Director

Çevrilmiş təyin budaq cümlələrinin 2-ci tipi. Bu "il y a" ifadəsi ilə daxil olan və "les relatives présentatives" (təqdimedic) nisbi budaq cümlələr) adlanan çevrilmiş budaq cümlələrdir: Il y a un homme qui vous attend (Un homme vous attend). Göründüyü kimi təyin budaq cümləsi təassüratı yaradan bu növ cümlələrdə də anafirik əlaqə yoxdur. Belə ki, heç bir antedentin müəyyən edilmədiyi bu cümlələr təyin budaq cümləsinə bənzərsələr də onlar biri digərini aydınlaşdıran iki müstəqil cümlənin birləşməsindən ibarət deyil və buradakı nisbilik prosesi bir sadə cümlənin içərisində gedir. Yuxarıdakı cümlə Azərbaycan dilinə "Bir kişi sizi gözləyir" sadə cümləsi ilə tərcümə edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində fransız dilinin "il y a" ifadəsi ilə başlayan çevrilmiş təyin budaq cümlələrinə bənzər cümlələr mövcuddur və bu cümlələr dilimizdə əsil təyin budaq cümlələri kimi işlənilir. Məsələn: Amma dünyada elə adamlar var ki, düşünür, qanır, hər şeyin fikrini eləyir (M. İbrahimov). Bacılar var ki, yeddi qardaşının yeddisini də yola salıb (Mir Cəlal). "Elə adamlar var ki", "Bacılar var ki" baş cümlələrində işlənan "var" sözüntü fransız dilinin "il y a" ifadəsi ilə tutuşdurduqda bu cümlələr arasında oxşarlığın olduğunu görürük. Lakin cümlələrə bir qədər diqqətlə yanaşdıqda fransız dilinin çevrilmiş budaq cümlələrində relativizasiya prosesinin doğrudan da bir sadə cümlə daxilində getdiyini görürük. Çünki, Il y a un homme qui vous attend - cümləsi - Un homme vous attend - sadə cümləsinin tərkibidir. Azərbaycan dilinə çevirsək -Bir kişi sizi gözləyir- cümləsi alınacaq ki, burada da "hansı" sualının verilməsinə ehtiyac yoxdur, yəni burada heç bir söz təyin edilmir. Amma dünyada elə adamlar var ki, düşünür, qanır, hər şeyin fikrini eləyir.. Bacılar var ki, yeddi qardaşının yeddisini də yola salıb- cümlələrində isə vəziyyət tamamilə başqadır. Birinci cümlədəki "elə" sözüntü öz təyindir və budaq cümlədə açılacağı gözləyir. Dünyada necə adamlar var? Dünyada düşünən, qanan, hər şeyin fikrini eləyən adamlar var. İkinci cümlədə isə bacılar sözüntü qarşısında formal olaraq "elə" əvəzliyinin olmamasına baxmayaraq o nəzərdə tutulur (Kazımov). Necə bacılar var? Yeddi qardaşının yeddisini də yola salan bacılar var. Azərbaycan dilində belə cümlələr anafirik baza əsasında yaranır.

Çevrilmiş təyin budaq cümlələrinin 3-cü tipi. "avoir" felini tamamlayan vasitəsiz tamamlığın yanında işlənan mənsubiyyət təyin budaq cümlələridir. Məsələn: Paul a les cheveux qui frisent. Bu cümləni Azərbaycan dilinə hərfi tərcümə etsək - Polun saçları var hansılar ki qıvrılır- cümləsi alınır. Əslində, fransız dilində bu cümlənin mənası -Les cheveux de Paul frisent.- və ya Paul a les cheveux frisés - cümlələrinin mənasına uyğun gəlir ki, bu da Azərbaycan dilində -Polun saçları qıvrındır.- və ya -Polun qıvrım saçları var.- kimi səslənir. Başqa bir misal göstərək: J'ai ma femme qui ne guérit pas (Mənim arvadım sağalmır). Bu cümlənin mənası da -Ma femme ne guérit pas- cümləsinin mənasına uyğun gəlir. Bu cümlələr arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, birincilər sonunculara nisbətən daha emosional tərzdə deyilmişdir. Azərbaycan dilinə hər iki cümlə eyni şəkildə tərcümə edilsə də birinci cümlədə aktuallaşan söz yüksək tonda tələffüz olunur. Cümlələrə nəzər saldıqda aydın şəkildə görmək olur ki, bu konstruksiyalardan yalnız təəccüb, tərəddüdlə ifadə olunan fikirləri bildirməkdən ötrü istifadə olunur.

Bəzən isə cümlədə məna və intonasıya baxımından xüsusişəkiləmə vasitəsi kimi qəbul edilən nisbi əvəzlilərin istifadəsi aktuallaşma ilə yanaşı üslubiyyətlə də bağlı olur. Məsələn, Vous savez, je déménage et mon mari qui n'est pas là. (Bilirsiniz. Mən evdən köçürəm, ərim isə burada deyil). Mais, mon dieu quelle heure est-il? Et mon dîner qui n'est pas prêt (Ay Allah! Gör saat neçədir? Mənim yeməyim isə hazır deyil) və yaxud da Ah mon dieu! Monsieur Michel qui est mort (Ay Allah! Cənab Mişel vəfat edib) və s. bu kimi misallardan görünür ki, bu cür cümlələrdən istifadə etmək fransız dilinin üslubiyyətindən irəli gəlir.

Nəticə

Nəticədə, qeyd etməliyə ki, fransız dilində nisbi əvəzlilərlə daxil olunan budaq cümlələrin heç də hamısı nisbi təyin budaq cümlələri deyil. Belə ki, fransız dilində anafirik baza əsasında qurulan, yəni tərkibindəki cümlələrdən birinin digərini tamamladığı əsl təyin budaq cümlələr ilə yanaşı anafirik baza əsasında qurulmayan ayırıcı, vurğulayıcı funksiyaya malik olan və fransız dilində "fausse relative" (yalançı təyin budaq cümlə), və yaxud da daha çox "faux déterminant" (yalançı təyinedici) adlandırılan (Штейнберг, 1972) cümlələrin də olması əsaslandırıldı və məlum oldu ki, belə cümlələrin işlənilməsi təkcə aktuallaşma baxımından deyil, həmçinin üslubiyyət baxımından da fransız dili üçün zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, http://elibrary.bsu.az/books_rax/N_163.pdf
2. Le Goffic, P. (1993). Grammaire de la phrase française. Paris, Hachette Université, col. Langue Française
3. Nowakowska, A. (2002) Problématique de la phrase clivée dans une approche plurilingue, <http://icar.univ-lyon2.fr/Equipel/documents/MargesNowakowska.pdf>
4. Prebensen, H. (1982). La proposition relative dite attributive, Revue Romane, Bind 17, 99-117
5. Штейнберг, Н. (1972). Грамматика Французского языка, Часть II Синтаксис простого и сложного предложения, Ленинград, Издательство «Просвещение», Ленинградское отделение

N. XOMSKİ: DİL VƏ TƏFƏKKÜR

Validə Kərimova
Xəzər Universiteti

Amerikan dilçisi, filosofu və ictimai xadimi Noam Avram Xomskinin həyatına baxıldığı zaman onun dilçiliyə yeni düşüncə tərzini gətirdiyi açıq-aydın görülməkdədir. O, 1928-ci ildə Filadelfiyada, Rusiyadan mühacirət etmiş yəhudi ailəsində doğulmuşdur. 1945-ci ildən etibarən Pensilvaniya Universitetində fəlsəfə, dilçilik və riyaziyyat elmlərini öyrənmişdir. Onun dilçiliyə gəlməsinin səbəbi siyasətə, məntiqə və riyaziyyata olan sonsuz marağı olmuşdur. Görkəmli dilçi Z. Hərrisin N. Xomskinin intellektual inkişafında çox böyük təsiri olmuşdur. Onun rəhbərliyi altında N. Xomski dilçilik elminin incəliklərinə yiyələnir, həmçinin gənç alimin təfəkküründə gələcəkdə dilçilikdə böyük əks-sədəyə səbəb olan transformasiya ideyaları formalaşmağa başlayır.

N. Xomskinin ilk əsərlərindən biri 1953-cü ildə çap olunmuş "Sintaktik təhlilin aspektləri" adlı məqalədir. O vaxtdan bu günə qədər sintaksis onun əsas marağı dairəsində olmuşdur. Onun atası da dilçi, həbəş dili üzrə mütəxəssis olmuşdur. N.

Xomskinin tarixi dilçiliyin əsas prinsiplərini məhz atasından öyrəndiyi qeyd olunur. Lakin bibliografiyasından da məlum olduğu kimi, N. Xomski öz yaradıcılığında həbəş dili mövzusunda bir daha qayıtmamışdır. Siyasi mövzuda olan əsərlərini çıxmaq şərti ilə, N. Xomski demək olar ki, bütün yaradıcılığını tamamilə fəlsəfi və linqvistik nəzəriyyəyə həsr etmişdir. Doktor elmi dərəcəsinə 1955-ci ildə Harvard Universitetində uzunsürən tədqiqatlardan sonra almışdır. Doktorluq dissertasiyası üzərində işlədiyi müddətdə isə o, artıq dilçilik üçün yeni olan bir neçə məsələ ilə dərindən maraqlanırdı ki, bunlar da öz növbəsində 1957-ci ildə "dilçilik elmində inqilab" adlandırılan "Sintaktik strukturlar" adlı fundamental əsərdə öz əksini tapır. "Sintaktik strukturlar" əsərində o, qrammatikanı "hər hansı bir dildə cümlə qurmağa xidmət edən alət" adlandırır (Chomsky, 1957). N. Xomski qrammatikaya "yaradan", "tərəddici" alət kimi baxır. "Generativ" sözü də məhz buna işarədir. Həmçinin alim qrammatikanın əsas vəzifəsinin cümlə qurmaq olduğunu düşünür. N. Xomskiyə görə, dil "hər biri məhdud uzunluqda və məhdud sayda olan elementlərdən ibarət cümlələr toplusudur (set of sentences)". Biz belə nəticəyə gələ bilərik ki, əgər dil cümlələr toplusudursa, deməli, dilin təsvirini verən qrammatikanın da əsas obyekt cümlə olmalıdır.

Bu alim dilçilikdə transformasyon – generativ cərəyanın banisi olmaqla bərabər, həm də solçu siyasi fikirlərinə görə də çox məşhurdur. Onu "Amerikanın dahi dissidenti" adlandırırlar. O, uzun illər Massaçuset Texnologiya İnstitutunda Müasir dil və dilçilik kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Fikrimizə, bu alimin mülahizələrini Azərbaycan dilçiliyində geniş təqdim etməyə ehtiyac vardır. N. Xomskinin adı dünyada humanizəti sahədə ən çox sitat gətirilənlərin siyahısında Şekspir və "İncil" ilə yanaşı ilk onluğa daxildir. N. Xomskinin dilçilik sahəsindəki xidmətləri elmi dairələrdə yüksək səviyyədə qiymətləndirilmişdir. O sayəsiz-hesabsız fəxri adlara yiyələnmişdir. Çikaqo (1967), London (1967), Loyola (1970), Dehli (1972), Massaçuset universitetlərinin, Svartmor (1970), Bard (1971) kolleclərinin fəxri doktoru adına layiq görülmüşdür. Mövzunun qarşısında duran məqsəd dilçilik aləmində böyük əks-sədaya səbəb olmuş alim N. Xomskinin dilçilik görüşlərini araşdırmaqla, dünya dilçiliyində dönüş yaratmış bu görkəmli şəxsiyyəti Azərbaycan dilçilik aləmində daha da yaxından tanımaqdır.

Dil və onun önəmi

Bugünkü dünyada xalqların qarşılıqlı münasibətlərində təbii dil ən müxtəlif formalarda mühüm ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir. Rəsmi danışıqlardan tutmuş, fərdlərarası ünsiyyətə qədər insan fəaliyyətinin bütün sahələrində daha çox yazılı formada reallaşan ünsiyyət vasitəsi kimi dil aparıcı silah rolunda çıxış edir. Dili hakim olan xalq eqoist olur, özünü əlçatmaz zirvədə hesab edir. Alman alimi Y. Trabant buna münasibətini bu cür bildirmişdir: "...İngilislər və amerikalılar, bir qayda olaraq, lazım bilmirlər ki, xarici dillərdə əsər oxusunlar, heç onlar həmin əsərləri tərcümə etməyə böyük həvəs göstərmirlər...". Y. Trabantın fikirlərini alman alimi "Mitridat cənnətdə - dil düşüncəsinin kiçik hekayələri" adlı əsərində yazıb (Trabant, 2005).

Rəsmi vəzifədə oturan adamın dialektə danışması auditoriyaya hörmətsizlik əlamətidir. Fransada belə bir qayda var: öz sözünün əvəzinə yad söz işlədən adam rəsmi qaydada cərimə olunur. Digər bir maraqlı misal isə budur ki, Kanadada Kvebek əyalətində fransızca danışmayanları dil polisi cəzalandırırdı. Hazırda ingilislərdən daha çox başqa millətlərin nümayəndələri İngilis dilinin yayılmasında canfəşanlıq edirlər. Böyük alim V. fon Humboldt yazırdı ki, "...müxtəlif dillər dünya görüşlərinin müxtəlifliyi deməkdir...". Bir dil bilən ətrafda baş verənləri bildiyi dilin süzgəcindən keçirir. Bu da sonda birdilli xalqın süqutu deməkdir. Alman xalqının böyük oğlu M. Lüter "İncil" alman dilinə tərcümə etdi və nəticədə alman dili Sakseniya dəftərxana dilindən möhtəşəm ədəbi bir dil səviyyəsinə yüksəldi. Başqa bir alman filosofu və məntiqçisi Q. Laybnis 1682/83-cü illərdə yazırdı ki, o, alman dilinin kəskin və ağıllı işlənməsini arzu edir. Mütəfəkkir əqlə aydınlaşdırıcı gətirən bir dil həsrətində olduğunu xüsusilə vurğulayırdı (Veysəlli F., 2013). Bu baxımdan ana dilimizin inkişafı, dünya dilləri sırasındakı öz layiqli yerini tapması məsələsi hamımızı xüsusən də, dilçilik elmi ilə məşğul olan mütəxəssisləri ciddi şəkildə narahat etməlidir. Doğma Azərbaycan dilimiz haqqında deyə bilərik ki, bu keşmə-keçidli dünyada öz yerini qoruyulmalıdır. Bütün dünya dillərində olduğu kimi, qloballaşma təhlükəsi bizim də dilimizin başının üstünü kəşmişdir. Bu təhlükədən qurtulmaq üçün xalqımız durmadan mübarizə aparmalı, dilimizi yad təsirlərdən qoruyulmalıdır. Ölkə daxilində xalqın köməyi ilə dilimizi qoruyub saxlaya bilərik. Bu işdə ziyalılarımızın, yazarlarımızın, siyasi xadimlərimizin, əsasən də gənclərimizin üzərinə böyük yük düşür. Bir çox ölkələrdə insanlar birdən artıq dildə danışan toplulardan ibarətdir. Bu bir tərəfdən ölkənin mədəni, etnik zənginliyi kimi qiymətləndirilsə də, bəzən, çətinliklər də yarada bilər. İki və artıq dilli ölkələrdə həmişə dil konfliktləri müşahidə edilə bilər. Məsələn: Lüksemburqda məktəbdə fransız, qəzet oxuyanda alman, evdə isə Lüksemburq dialektində danışılır. Dillər daim dəyişməkdədir. Ən az dəyişən dil alimlərin fikrincə island dili, ingilis dili isə ən çox dəyişikliyə uğrayan dildir. Ancaq ingilis orfoqrafiyası bu dəyişiklikləri qəti nəzərə almır. Bu gün hər kəs ingilis dilində danışmağı üstün tutur (Veysəlli F., 2013). Həqiqətən də müasir dövrdə elmi və mədəni biliklərini genişləndirmək, başqa xalqların nümayəndələri ilə tez və maneəsiz əlaqə yaratmaq istəyənlər bu dilə üstünlük verir və bu dildə ünsiyyət qurmağa çalışır. Ümumilikdə isə, qlobal dil siyasətinə qarşı təkcə sayca az olan millətlər mübarizə aparmırlar. Yüz milyonlarca insanın danışdığı alman, fransız, ispan, rus və.s. dillərin nümayəndələri bu mübarizəyə qoşulduqlarını elan edirlər.

Dil haqqında mülahizələr

N. Xomskinin (1928) sayəsində insanların anadangəlmə dil sənətinə malik olma ideyası son dövrlərdə tamamilə qəbul edilən bir konsepsiyaya çevrildi. İnsanlar qədər canlıların heç bir növü tez bir zamanda dil öyrənə bilmir. İngilis alimi D. Jounz (1881-1967) 1918-ci ildə yazırdı ki, "...danışan şəxs bir saniyədə 45 səs impulsu çıxarda bilər...". Bütövlükdə, dilin mahiyyəti həmişə dilçi və filosofları dərindən düşündürmüşdür. Odur ki, hər bir alim dil haqqında öz mülahizələrini qabartmağa çalışmışdır. Bu səbəbdən də, dilin hamı tərəfindən qəbul olunmuş tərifinə rast gəlmək çətindir. Dillə məşğul olan alimlərin hərəsi dilin bir aspektini qabarıq olaraq şərh edir. Professor Fəxrəddin Veysəlliyə görə, dilin mahiyyəti və funksiyaları aşağıdakı kimi şərh edilə bilər: 1. dilin əmələ gəlməsi, 2. dilin yaranışının səs təqdimatı izahı, 3. danışq aktının modeli, 4. dil işarələr sistemi kimi, 5. dil işarələrinin sistemliliyi, 6. dilin funksiyaları, 7. ulu dil məsələsi, 8. dilin yayılmasında iqtisadi amilin rolu (Veysəlli F., 2013). XVII əsrdə fəlsəfinin təbiətşünaslıqdan ayrılması nəticəsində R. Dekartın (1596-1650) və Q. Laybnisin (1646-1716) araşdırmaları sayəsində dilin mahiyyəti ilə bağlı çox dəyərli fikirlər meydana gəldi. Q. Laybnisə görə, "...dillər təbiətlə bağlıdır..." (Veysəlli F., 2013). F. de Sössür (1857-1913) görə, "...dil

işarələr sistemidir...". V. Fon Humboldt (1767-1835) dili "erqon" deyil, "energeia" kimi dəyərləndirir, digər alim E. Sepir (1884-1939) dili "...fikir, emosiya və arzuları ifadəsi üçün qeyri-instinktiv vasitə adlandırır..." (Ə. Cənəp, 1993) R. Holl (1911-1997) dili "...insanların qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən institut adlandırır..." (Hall R., 1968) Y. Q. Herder (1774-1823) dili "...insan əqlinin bir hissəsi, əqlin məhsulu hesab edirdi...", I. A. Boduen de Kurtene (1845-1929) dili "...fərdi-psixoloji fəaliyyət kimi başa düşərək yazı ilə şifahini ciddi şəkildə fərqləndirmiş, şifahi formaya üstünlük vermiş..." (Boduyen de Kyprene H.A., 1963) və N. Xomskiya görə isə, "...dil cümlələr çoxluğu başa düşülür, müəyyən uzunluğa malik və sonu məlum elementlərdən düzəlir..." (Xomskiy H., 1962). Dilin mahiyyətindən danışanda onun ünsiyyət vasitəsi olmasını vurğulamışdıq. Ötən əsrin 30-cu illərində məşhur Avstriya psixodilçisi K. Buler (1879-1963) özünün "Dil nəzəriyyəsi" əsərində (Veysəlli F., 2007) dil işarələrində danışanın mövqeyi baxımından onların üç funksiyaya yerinə yetirdiyini ayrıca qeyd edirdi. Beləki, danışan nəyisə ifadə etməli, kimsə müraciət etməli və nəyisə təsvir etməlidir. Professor Fəxrəddin Veysəlliya görə, dilin funksiyaları belə təsvir edilir: 1. Danışanın mövqeyini əks etdirən funksiya, 2. Dinləyiciyə yönəlmis funksiya, 3. Aidolma, advermə və ya referentiv funksiya, 4. Fatik funksiya, 5. Poetik və ya estetik funksiya, 6. Metadil funksiyası, 7. Dil, informasiyanı saxlamaq, hifz etmək, lazım gəldikdə onu bərpa etmək və ya ötürmək funksiyası, və sonda 8. Dil tanıma funksiyası. Bu sadalanan funksiyalardan emosional və kommunikativ funksiya bütöv dilə aiddir, çünki onlar dilin harada, hansı məqamda işlənməsindən asılı olmayaraq özünü həmişə biruzə verir. N. Xomski dil daşıyıcısının dil bilgisini – kompetensiya, bu bilgilərin konkret situasiyada istifadə olunmasını isə performans hesab edir (Veysəlli F., 2011). N. Xomski kompetensiya və performans anlayışlarının geniş təhlilini "Aspects", "Rules and Representations" və "Knowledge of Language" əsərlərində vermişdir. Bu anlayışlar onun dilə fəlsəfi münasibətinin təəcəssümüdür. Dilin fəlsəfəsinə dair tədqiqatların müəllifləri arasında F. Bekon, C. Lökk və Q. V. Laybnisin də adları xüsusi qeyd olunmalıdır. F. Bekonun fəlsəfəsinin əsasında empirik qavrama prinsipi dayanır. O, süni fəlsəfi dil yaratmaq ideyasını irəli sürürdü. İngilis filosofu C. Lökk isə sözün tədqiqinə böyük əhəmiyyət verirdi. O, sözü fikrin fiziki təəcəssümü olaraq görür və bu məsələni dilin mahiyyəti ilə əlaqələndirirdi. Onun dilçiliyə dair fəlsəfi fikirləri "İnsan idrakı haqqında" əsərində öz əksini tapmışdır.

Dil bacarıqları və dildən istifadə

XVII əsr dilçiliyin güclü inkişaf etdiyi dövrlərdən biridir. N. Xomskini sələflərindən fərqləndirən bir mühüm məqam vardır. O, hesab edir ki, dilin empirik tədqiqi təfəkkürün və ümumi məntiqin öyrənilməsinə daha çox xeyir verə bilər, nəinki əksinə. Alimin fikrincə, dil bütövlükdə geniş mənada insan və heyvan ünsiyyətlərini əhatə edir. Dilçiliyin əsas vəzifələrindən biri onun əsas obyekt olan sözlü (verbal) ünsiyyəti açıb göstərməkdir. Dilçilik adətən dil haqqında elm kimi müəyyənləşdirilir. O, dili təbii fenomen olaraq qəbul edir (Veysəlli F., 2007). Burada hansı yanaşmadan (diaxron, sinxron və.s) hansı materiallardan istifadədən və hansı metodların tətbiqindən asılı olaraq aparılan tədqiqatların nəticələri müxtəlif olacaqdır (Veysəlli F., 2007). Dilçilik ilk növbədə "Dil nədir?" sualına cavab verir. Bu zaman iki cəhət fərqləndirilməlidir: 1) ümumi insan fəaliyyətinin nəticəsi olan dil; 2) konkret tarixi, sosial və coğrafi şəraitdə formalaşmış dil. Dil bizim hər birimizin həyatında mühüm rol oynayır (Veysəlli F., 2007). İnkişafımız, iqtisadiyyatımız, ailədə, cəmiyyətdə, siyasi, elmi və ümumiyyətlə, gündəlik fəaliyyətimiz dillə bağlıdır, dildə keçir. Yəni dil onun üçün obyekt yox, öz ünsiyyət tələbatını ödəmək üçün alətdir. Son dövrlərin araşdırmalarına dayanaraq deyə bilərik ki, dünyada bütün canlılardan yalnız insanlar anadangəlmə dil sərəştəsinə malikdirlər. Bu "innate idea" orta əsrlərdə çox hallanırdı. Ancaq məşhur dilçi N. Xomskiya görə, ünsiyyətdə iştirak edən hər iki tərəf ideal dil daşıyıcılarıdır və onların hər ikisində dil bilgisi və dil sərəştəsi (competence) olmalıdır ki, onlar istənilən yerdə və məqamda bir-birilə ünsiyyətə girə bilsinlər.

Biliklərin necə mənimsənilməsi, xüsusən də dilin insan tərəfindən necə mənimsənilməsi məsələsi empiristlərlə rasionalistlərin daim mübahisə obyektinə olmuşdur. N. Xomskinin dil sərəştəsi anlayışı, adından da bəlli olduğu kimi, fərdi və psixoloji mahiyyət daşıyır (Veysəlli F., 2013). O, sərəştəni "danışan-dinləyənin dil bilgisi" kimi təsvir edir (Fromkin V. et al., 1993). Burada qeyd etmək lazımdır ki, N. Xomskidə dillə bağlı "fərdi" anlayışı həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu, ümumən Amerika dilçiliyi üçün xarakterik olan bir xüsusiyyətdir. Avropa dilçiliyində isə dil daha geniş bir mənfəət olmuşdur. Burada "cəmiyyətin dili", "kollektivin dili", və nəhayət "xalqın dili" həmişə öndə olan məsələlərdən biri olmuşdur. Buna əlavə olaraq deyə bilərik ki, F. de Sossür söz, ifadə və cümlələri "langue" deyil, "parole"ə aid edir. O zaman belə nəticə çıxır ki, sintaksis dilçiliyin əsas tədqiqat obyektindən kənar qalır. Bu barədə N. Xomski yazır: "...Sossür həтта bəzi məsələlərdə fəlsəfi qrammatika əsərinə çıxış edərək bir qədər irəli də getdi. O təsadüfən belə bir fikir ifadə etmişdir ki, cümlənin əmələ gəlməsi prosesi ümumiyyətlə dil sistemində aid deyildir və dil sistemi səslər, sözlər və ola bilsin ki, bir neçə sabit söz birləşməsi ilə az miqdarda çox ümumi konstruksiyalarla məhdudlaşır..." (Veysəlli F., 2007).

Dilin anadangəlmə olması prinsipi

Dilə sistem kimi münasibət F. de Sossürdən başlayıb. Sossürün dil haqqında mülahizələrinə fikir verək: "Dil – bütün hissələri sinxronik bütövlük təşkil edən sistemdir", "Dil substansiya deyil, formadır", "Dilçiliyin yeganə obyektidir dil", "Dilin hər vəziyyətində hər şey münasibətlərdən asılıdır" və ya "Dil – yalnız öz qanunlarına tabe olan sistemdir". (Ferdinand de Saussure, 1975). F. de Sossür dili "sosial fakt" hesab edir və "langue" ilə "parole" anlayışlarını fərqləndirir. Bu ilk baxışda N. Xomskinin "competence" və "performance" bölgüsünə bənzəyir. Həтта N. Xomskinin özü də sərəştənin ("competence") "langue" anlayışı ilə oxşarlığından bəhs edir (Əfəndizadə Ə., 1989). Strukturalizm cərəyanında sintaksisə belə münasibətin nəticəsi olaraq bu sahə uzun müddət diqqətdən kənar qalmış və yalnız 1950-ci illərdə N. Xomskinin xidməti nəticəsində inkişaf etməyə başlamışdır. Strukturalist dilçilərin fikrincə, dilin tədqiqat obyektini yalnız dil olmalıdır. Dilçilik başqa elm sahələrindən asılı olmayan müstəqil bir elmdir və onun tədqiqat obyektini ünsiyyət, ifadə və təsir vasitəsi kimi mövcud olan və öz daxili qanunları əsasında inkişaf edən dildir. Dil işarələr sistemidir. Bu sistemin bütün elementləri bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Dil ayrı-ayrı yaruslardan təşkil edilmiş, aşağıdan yuxarıya tabelilik əsasında qaydaya salınmış bir bütövdən ibarətdir (Əfəndizadə Ə., 1989). Dilçilərin fəlsəfi və metodoloji görüşlərindən asılı olaraq struktur dilçilik müxtəlif ölkələrdə müxtəlif şəkildə təzahür edir. Bu cərəyanın ən geniş yayılmış qolları aşağıdakılardır:

- ✦ Praqa funksional dilçiliyi
- ✦ Danimarka deskriptivizmi və ya qlossematika

- Amerikan deskriptivizmi
- Fransız funksional dilçiliyi

Hər bir ölkənin öz inancına görə dil yaranma ənənəsi vardır. İncilə görə Allah Adəmi yaratdı və onun adını verdi. Bundan sonra ona dedi ki, göydəki quşları və heyvanları adlandırın. Hind ənənəsinə görə, dil Brahmin arvadı Sarasvatidan başlayıb. Əksər dirlərə görə, insana dil ilahi qüvvə tərəfindən bəxş olunub. Yəni insanda dil sərəştəsi anadangəlmədir, ancaq onun tətbiqi təkcə ümumi koqnitiv bacarıqların tətbiqlə şərtlənir. Dildə yanlışmaq da, səhv və ya dəyişik salmaq da çox böyük psixoloji problemdir. Hazırda psixolinqvistikada dilin yaranması ilə bağlı iki hakim fikir mövcuddur: N. Xomski (1928) iddia edir ki, uşaqda anadangəlmə spesifik dil potensialı vardır, bu da uşaq böyüdükcə inkişaf edir, sonra bu dilin manifestasiyasına gətirib çıxardır, yəni uşaq danışmağı öyrənir (qaçmaq kimi, yerimək kimi və.s.). Y. Piaje (1896-1980) isə hesab edir ki, dil sərəştəsi anadangəlmə olmayıb koqnitiv fəaliyyətlərin nəticəsidir. Dillər formal sistemlərdə eyniləşdirildikdə, məhdud formalizm yaranır (Veysəlli F., 2007). Dilləri məhdudlaşdıran qayda və prinsiplər universaldır, ona görə də anadangəlmə kimi nəzərdən keçirilməlidirlər. Bütün insanlar eynidir, onların uşaqları da dili öyrənəndə səhvə yol verirlər, ancaq bu səhvlər universal qayda və prinsiplərlə toqquşurlar. N. Xomskiya görə, dilçinin vəzifəsi ideal danışan və dinləyən dil sərəştəsini şərh etməkdən ibarətdir, dilçilik isə danışanın dil sərəştələrini sosiyyələndirməkdir.

Psixoloqlar insanların dil davranışlarını çoxdan müşahidə edirdilər. Onların araşdırmalarına görə insan təfəkkürü dillərlə bağlı götürülür. Dilçilər də, bu fikirdədirlər ki, psixo-sosial amil qrammatikani və leksikonu hərəkətə gətirir. Elə bu araşdırmaların nəticəsi olaraq psixolinqvistika meydana gəldi. Onu da qeyd edək ki, psixolinqvistika çox gənc elmdir. N. Xomskiya görə, bütün dillər eyni model üzrə qurulub, amma bu o demək deyil ki, ayrı-ayrı dillər arasında eyni cür uyğunluq var. Sonralar N. Xomski bunu uşaq dili ilə bağlı inkişaf etdirdi və universal qrammatikani yaratdı. Bu da dil sərəştəsi (competance) və onun işlənməsi, tətbiqi (performance) bağlıdır. X. Putnam 1968-ci ildə "Anadangəlmə ideyalara dair" simpoziumda bəyan etdi ki, "...anadangəlmə müraciət dilə yiyələnmə problemini sadəcə kanara qoyur, nəinki onu həll edir...". V. Veysəlova öz dissertasiyasında bu məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Uşağın ilk qığıltıları sadəcə tələffüz olunan səs ardıcılığı olsa da onun 10 və 18 aylıq arasında çıxardığı səslər ictimai mənə daşımağa başlayır (Veysəlova V., 1996). Dil çox mürəkkəb və sirli hadisədir. İnsanın ən mühüm əlaməti, onu bütün digər canlı aləmdən fərqləndirən yeganə məziyyəti dildir. Dünyada heç bir varlıq insan kimi anadangəlmə dil sərəştəsinə malik deyildir, bu qədər tez bir vaxtda dil öyrənməz. Dil və təfəkkür birgə hərəkət edir.

N. Xomski və Karteziyan dilçiliyə münasibəti

Fəlsəfədə rəasionalizm cərəyanının və xüsusilə də, karteziyan fəlsəfəsinin banisi fransız riyaziyyatçı və filosofu R. Dekartın olmuşdur. Qeyd edək ki, "karteziyan" sözü də elə onun adının latın dilində yazılışından götürülmüşdür. R. Dekart universal fəlsəfi dil yaratmağı təklif edirdi. N. Xomski R. Dekartın rəasionalist fikirlərinə dərin rəğbət bəsləyir. O, bu məsələyə dair xüsusi əsər yazmışdır. Beləki, "Karteziyan dilçiliyi" adlanan bu əsərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, XX əsrin strukturalistləri keçmişdə əldə olunanlara, xüsusilə rəasionalist ideyalara arxa çevirməşəydilər, dilçilik elmi məlum böhran vəziyyətinə düşməz və hal-hazırda daha çox nailiyyət əldə etmiş olardı. Otən əsrin 60-cı illərində N. Xomski öz tələmə qrammatikasını 17/18-ci əsrlərin ümumi qrammatikalarının fəlsəfi əsaslarına bağlamaq istəyirdi. Nəticə olaraq xeyli tənqiddə məruz qalan "Karteziyan dilçiliyi" (1996) əsəri meydana gəldi. N. Xomskini karteziyan fəlsəfəsinin davamçısı adlandırmaq olar. Karteziyan fəlsəfəsinə görə, dil və təfəkkür ayrılmazdır. Dilin öyrənilməsi təfəkkür öyrənilməsinə aparıb çıxara bilər. Buna görə də, N. Xomski hesab edir ki, dil insan psixologiyasının bir hissəsidir. Hal-hazırda o, dilçiliyi və psixologiyanın bir qolu hesab edir. Karteziyan nəzəriyyəsində fraza mürəkkəb ideyaya uyğun gəlir və cümlə fraza ardıcılıqlarına, onlar isə öz növbəsində frazalara bölünür və beləliklə, bu üzvlənmə söz səviyyəsinə kimi davam edir. Bu yolla biz həmin cümlənin, belə demək mümkünsə, "üst strukturunu" əldə edirik.

Otən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq struktur dilçilik bir qədər yanlış anlaşılmağa başlamışdır. Bu bilavasitə N. Xomski və onun ardıcılarının strukturalizmə qarşı çıxması ilə əlaqədar idi (Christina B., 2011). Blumfeld məktəbinə qarşı çıxan N. Xomski "strukturalist" terminini qəbul etmədi. "Struktur" terminini ilk dəfə Praqa dilçilik məktəbinin yaradıcıları işlətmişlər. Onların fikrincə, sistemi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birindən asılı olan elementlər toplusudur (Алекперов А., 1971). Praqa funksional məktəbinin əsasını 1926-cı ildən 1950-ci illərə qədər fəaliyyət göstərən Praqa dilçilik dərnəyi təşkil edirdi. Dərnəyin əsasını funksional-struktur dilçiliyin banilərindən biri sayılan V. Matezius qoymuşdur. Funksional dilçiliyin ən böyük xidməti onun dilçiliyə dil funksiyası anlayışını gətirməsi olmuşdur (Бодуен де Куртене И.А., 1963). Onların fikrincə, hər hansı bir dil hadisəsini onun yerinə yetirdiyi məqsəd baxımından qiymətləndirmək lazımdır. "Praqa dilçilik dərnəyinin tezislərində" göstərilir ki, "...Dil müəyyən bir məqsədə xidmət edən ifadə vasitələri sistemidir..." (Бодуен де Куртене И.А., 1963). Praqa məktəbi ilə bağlı bir çox dahi cəx alimlərinin adlarını çəkmək olar. B. Qavranek, V. Skaliçka, I. Vaxek və s. (Алекперов А., 1971). Bu məktəbin özəlliklərindən biri onun Qərbi Avropa və Rus dilçiləri ilə sıx əlaqə saxlaması idi. Bu alimlərin arasında Moskva, Praqa və Nyu-York linqvistik dərnəklərinin banilərindən sayılan, dilçilikdə və ədəbiyyatşünaslıqda strukturalizmin əsasını qoyanlardan biri olan rus və amerikan dilçisi R. O. Yakobson və digər rus dilçisi N. S. Trubetskoyun adları xüsusi qeyd olunmalıdır (Алекперов А., 1971). N. S. Trubetskoy həm də Praqa məktəbinin nəzəriyyəçilərindən biri olmuşdur (Бодуен де Куртене И.А., 1963). F. de Sossür isə nəinki funksional-struktur dilçilik, ümumiyyətlə, N. Xomskiya qədərki dilçiliyin ən nəhəng nümayəndəsi hesab edilə bilər. Ölümündən sonra şagirdləri Ş. Balli və A. Sezenin onun mühazirələri əsasında tərtib edilən çap etdirdikləri "Cours de Linguistique Générale" əsəri struktur dilçiliyin əsasını qoyan əsər hesab edilir (Ferdinand de Saussure, 1975). Burada göstərilirdi ki, diaxronik dilçilikdə dillərin tarixi inkişaf prosesi və bir-biri ilə tarixi əlaqəsi öyrənilir, bütün izahlar tarixi inkişafa, xüsusən də səs qanunlarına əsaslanır. Buna bənzər fikirlərə I. A. Boduen de Kurtene, N. V. Kruşevski və A. Martinenin əsərlərində də rast gəlmək mümkündür (I. A. Boduen de Kurtene, 2014).

Dilin strukturu dedikdə, çox zaman bir-biri ilə sıx əlaqədə olan və bir-birindən asılı olan elementlərdən ibarət olan bir sistem nəzərdə tutulurdu. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, hər hansı bir dil özünün müəyyən bir inkişaf dövründə sanki tam tarazlıq halında olur və hər hansı bir elementin dəyişməsi, zəncirvari reaksiyaya səbəb olaraq bütövlükdə sistemin dəyişməsinə gətirib çıxarır. İlk dəfə olaraq N. Xomskinin fəlsəfəyə marağı göstərməsi Avropa və amerikan dilçiliyinin yaxınlaşmasına yol açmış oldu. Ümumiyyətlə, N. Xomski öz transformasiya ideyaları ilə dilçilik aləmində böyük təlatüm

yaratdı. N. Xomski bu dövrün dilçiləri arasında F. de Sossür və R. Yakobsondan daha çox O. Yespersenin yaradıcılığına əhəmiyyət verir. O yazır: "...Yespersen, sözsüz ki, bu dövrə görə daha ciddi konsepsiya irəli sürmüşdür. O dilin anadangəlmə olması fikrini müdafiə edən alimlərin cərgəsində olmuşdur..." (Wilson D., et al., 1979). Qeyd edək ki, O. Yespersen həm də, hal-hazırda praktikada geniş istifadə olunan, xarici dilin öyrənilməsinin gündəlik danışq dili üzərində qurulması metodunu irəli sürən ilk alim olmuşdur. Bu alim F. de Sossür dilçiliyini inkar edir və hazırda N. Xomskinin dilçilik görüşlərinə yaxın olan fikirlər irəli sürürdü.

Dil sonsuz sayda yeni cümlə qurmaq imkanı verir. Bundan başqa qurulan cümlələrin özlərini də sonsuzluğa qədər unutmaq mümkündür. Bundan başqa cümlənin struktur metodları üzrə bölgüsü cümlə daxilindəki cümlələrin bir biri ilə əlaqəsini bütövlükdə əks edə bilmirdi. Yuxarıda qeyd olunan dil faktları ilə yanaşı N. Xomskinin fikrincə, dilin struktur nəzəriyyəsi cümlənin çoxmənalılığını ("structural ambiguity") da izah etmək iqtidarında deyil. Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd olunan, ilk baxışda sadə görünən cümlələrin izahı istənilən linqvistik nəzəriyyə üçün böyük çətinlik yaradır. N. Xomski bildirir ki, dilin daşıyıcısının dilə dair biliklərinin əksər hissəsinin sonradan qazanılmış deyil, anadangəlmə olması artıq danılmaz bir faktdır. N. Xomskinin həm linqvistik, həm də fəlsəfi görüşlərini əsasını dil məfhumu təşkil edir. N. Xomskinin dilçilik tarixində əsas xidməti ondan ibarətdir ki, o, dilin qavranılması məsələsinə münasibəti təmamilə dəyişdi. N. Xomski deyir ki, insan dili reduktiv metodla öyrənmir, insan təfəkküründə anadangəlmə dilöyrənmə qabiliyyəti ("innate language acquisition device") vardır (Wilson D., et al., 1979). İnsan digər canlılardan zoologiyada deyildiyi kimi, şüur, düşünmə ilə deyil, məhz dil, danışma qabiliyyəti ilə fərqlənir. Filosof və psixoloqların qızgın mübahisə mənbəyi olan bu məsələdə ən azı bir şey təmamilə aydındır ki, dil olmadan insanlar arasında ən primitiv və ya rudiment ünsiyyət belə çox müşkül olar. N. Xomskinin empirizm və rəasionalizm haqqındakı fikirləri dilməniməmə ("language acquisition") mövzusu ilə bağlıdır. O, tez-tez R. Dekart por-royal məktəbi, Q. V. Laybnis və V. fon Humbolta istinad edir. N. Xomski insana "dilqavrama aləti" kimi baxır (Fromkin V. et al., 1993). N. Xomskinin rəasionalist fikirlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

- ✦ anadangəlmə ideya, prinsip və mexanizmlər mövcuddur;
- ✦ bu ideya prinsip və mexanizmlər öldə olunan biliklərin formasını müəyyənləşdirir;
- ✦ anadangəlmə mexanizmi hərəkətə gətirmək üçün təcrübə və stimulyasiya lazımdır.

Nəticə

Artıq uzun illərdir ki, N. Xomski dünyada dilçilik sahəsində ən aparıcı rol oynayır. 1957-ci ildə "Sintaktik strukturlar" əsərindən başlayaraq bu günə qədər bu alimin dilçilik görüşləri elmi dairələrdə böyük maraq doğurmaqda davam edir. N. Xomski birmənalı şəkildə dilçilik elminin həddlərini genişləndirmiş, onu riyaziyyat, fizika, psixologiya və s. elm sahələrinin səviyyəsinə qaldıra bilmişdir. Məhz bu yenilikçi alimin xidmətləri nəticəsində dilçilik elmi yalnız dilçiliklə məşğul olan alim, tələbə və missionerlərin məşğuliyyətindən başlıca sosial elm sahəsinə çevrilmişdir. Fikrimizcə, dilçilik sahəsində N. Xomski yeganə ideoloq hesab edilə bilər. Müasir dilçilik aləmində N. Xomskinin dilçilik görüşlərini bu elm sahəsinin inkişafına göstərdiyi təsir danılmazdır və onları diqqətdən kənara qoymaq qeyri-mümkündür. Bu dəhi şəxsiyyətin istər siyasi, istərsə də dilçilik sahəsində yazdığı əsərlər oxucular tərəfindən böyük həvəslə qarşılanır, verdiyi mülahizə və mülahizələr elmi dairələrdə daim böyük maraq doğurmaqdadır. Tədqiqat işini ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, N. Xomski struktur dilçilik məktəbində ərsəyə çatdı da, bir alim kimi formalaşdırıca cərəyanın qeyri-qənaətbəxş cəhətləri ilə barışmaz mövqə tutmuşdur. XX əsrin dilçiliyinə N. Xomski qədər güclü təsir göstərmiş ikinci bir alim tapmaq çətindir. Dil bilginin, məlumatın ötürülməsi ehtiyacından yaranıb. Odur ki, dil biliyin, təcrübənin səsli və sözlü təzahürüdür. O ki, qaldı dilin qrammatik xüsusiyyətlərinə və dil haqqında elmin yəni linqvistikanın mahiyyətinə, bunu ən bariz şəkildə N. Xomskinin əsərləri əsasında tədqiq etmək olar. N. Xomski dili anadangəlmə qabiliyyət hesab edir. Bu barədə düşünərək qədim Yunan filosofu Platonun insanın bilgisi və bilik yaddaşının apriori olması ideyası yada düşür. Əgər N. Xomskinin dilin anadangəlmə olması və Platonun əşyalar və ümumiyyətlə ətraf aləmdə mövcud olanlar və baş verənlərlə bağlı təsəvvürlərinin təcrübə ilə deyil sövqi-təbii olaraq ortaya çıxması ideyasını birləşdirsək, onda N. Xomskinin dilin anadangəlmə olması ideyasını daha asan izah edə bilərik. Belə ki, bu uzlaşdırma "dil inkişaf etmiş təfəkkürün təzahürümdür" yoxsa "dil təfəkkürün ifadə vasitəsidir", yaxud "dil özü səsli və sözlü təfəkkürümdür" suallarına cavab axtarışını asanlaşdırır bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Алекперов А. (1971). Фонематическая система современного литературного русского языка. Баку
2. Бодуен де Куртене И.А. (1963). Избранные труды по общему языкознанию. М., I, II.
3. Chomsky N. (1957). Syntactic Structures. The Hague: Mouton, p. 120
4. Christina B. (2011). Cartesian Linguistics: From Historical Antecedents to Computational
5. Э.Семир. (1993). Избранные труды по языкознанию и культурологии. М., с.31
6. Əfəndizadə Ə. (1989). Orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti. Bakı
7. Ferdinand de Saussurec. (1975). Cours de linguistique generale
8. Fromkin V. & Rodman R. (1993). An introduction to language. 5. ed.
9. Hall R. A. (1968). Essays on Language. Cambridge University Press. p. 58
10. Хомский Н. (1962). Синтаксические структуры. «Новое в лингвистике», вып. 4, М., с.416
11. I. A. Boduen de Kurtene. (2014). Ümumi dilçilik üzrə əsərlər. Bakı.
12. Trabant J. Mithridates. (2005) im Paradies-kleine Geschichten des Sprachdenkens. C. H. Beck Verlag, München. s. 360
13. Veysəlli. F.Y. (2013). Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. VI. Bakı: Mürəccim. s. 17
14. Veysəlli. F.Y. (2007). Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I. Bakı, 2005, s. 212-213; həmin müəllif: Dil. Bakı. s. 81-82
15. Veysəlli. F.Y. (2011). German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil. s. 408
16. Veysəlli. F.Y. (2007). Dil. Studia Philologica. VI. Bakı: Təhsil. s. 15
17. Veysəlova. V.F. (2002). Uşaq dilinin formalaşması və inkişafı. ND, Bakı.
18. Wilson D. & Smith N. (1979). Modern linguistics. The results of Chomsky's revolution. Penguin books. p.334